

پژوهش‌نامه کاشان، شماره هشتم (پیاپی ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵، ص ۱۳۲-۱۵۵

کاوش اضطراری بنای حوضخانه سرکوجه یخچال شهر آران ویدگل

رضا نوری شادمهانی*

علی مولودی آرائی**

سیمین دخت عسگری**

چکیده:

بنای حوضخانه سرکوجه یخچال در مرداد ۱۳۹۴، طی عملیات عمرانی شهرداری مرکزی شهر آران ویدگل در بخش مهمی از بافت تاریخی این شهر، به صورت اتفاقی کشف شد. هرچند عملیات خاک‌برداری باعث تخریب بخشی از بنا شده بود، تیم کاوش ادامه مراحل کشف این بنا را بر عهده گرفتند. این کاوش با دو هدف اصلی انجام شد: ۱. نجات و بررسی مطالعاتی بنای در حال تخریب؛ ۲. بررسی کارکرد و اهمیت بنا (هم به صورت منفرد و هم به عنوان عنصری از بافت تاریخی شهر). در این مقاله تلاش شده است در مرحله اول، این بنا به صورت دقیق توصیف شود و در مرحله دوم، به بحث درباره تاریخ‌گذاری و تحلیل کاربری بنا پرداخته شود. کاوشگران برای رسیدن به اهداف موردنظر، افزون بر کاوش محوطه براساس اصول کاوش در بافت شهری، به بررسی بافت تاریخی محله سرکوجه یخچال و محلات اطراف، به ویژه بناهای پیرامون حوضخانه پرداختند؛ همچنین حفرت دو ترانشه مجزا از بنا و بررسی و تحلیل فضاهای مختلف بنا و نیز یافته‌های گوناگون کاوش، از جمله مراحل بعدی در راستای نیل به اهداف اصلی بود. مواد موردبررسی در این کاوش، یافته‌های فرهنگی مکشوف در بنای حوضخانه و

* استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول / nourishad.r@gmail.com
** دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی دانشگاه تهران / ali.moloodi@ut.ac.ir
** کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دوران اسلامی دانشگاه تهران / simin.asgari@ut.ac.ir

پژوهش‌نامه کاشان
شماره هشتم (پیاپی ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵

•
•
•
•
•
•
•

دو ترانسه حفز شده است. این کاوش از آن جهت اهمیت بسزایی دارد که نخستین کاوش باستان‌شناسی در بافت شهری آران‌ویدگل است و یکی از شاخص‌ترین و ناشناخته‌ترین فضاهای معماری در بافت شهرهای کویری، یعنی حوضخانه‌ها را معرفی می‌کند. در پایان این مقاله، بنای حوضخانه به‌عنوان سازه‌ای آبی با کاربری چندگانه معرفی می‌شود و براساس داده‌های به‌دست‌آمده از کاوش که بخش گسترده‌ای از آن‌ها خارج از کانتکست اصلی کشف شده‌اند، درخصوص قدمت بنا اظهار نظر قطعی نمی‌شود.

کلیدواژه‌ها: حوضخانه، محله سرکوچه یخچال، آران‌ویدگل، قنات آران‌دشت، مسجد زیرزمینی.

مقدمه

در تابستان سال ۱۳۹۴، طی عملیات عمرانی شهرداری در مرکز محله سرکوچه یخچال آران‌ویدگل، بقایای چند اتاقک کشف شد که متأسفانه مراحل خاک‌برداری به تخریب سقف و بخشی از دیوارهای بنای مکشوف منجر شده بود. در این مرحله، کاوشگران با درخواست مجوز کاوش اضطراری در این محوطه، ادامه مراحل خاک‌برداری را انجام دادند. مجوز لازم در تاریخ ۱۳۹۴/۵/۲۸ از سوی پژوهشکده باستان‌شناسی، به سرپرستی آقای دکتر نوری شادمهانی صادر شد و طبق مجوز، کاوش از تاریخ ۱۳۹۴/۶/۱ تا تاریخ ۱۳۹۴/۶/۳۱ انجام شد. با توجه به آنکه این بنا در محل گذر اهالی شهر قرار داشت و سقف و دیوارهای بنا سست بود، باید به‌سرعت کاوش باستان‌شناسی انجام می‌گرفت تا هم مشکلات شهری حل شود و هم از تخریب بنا جلوگیری گردد. بدین ترتیب، کاوش اضطراری بنای حوضخانه سرکوچه یخچال براساس روش‌های کاوش در بافت شهری و با استمداد از روش‌های قوم باستان‌شناسی صورت گرفت.

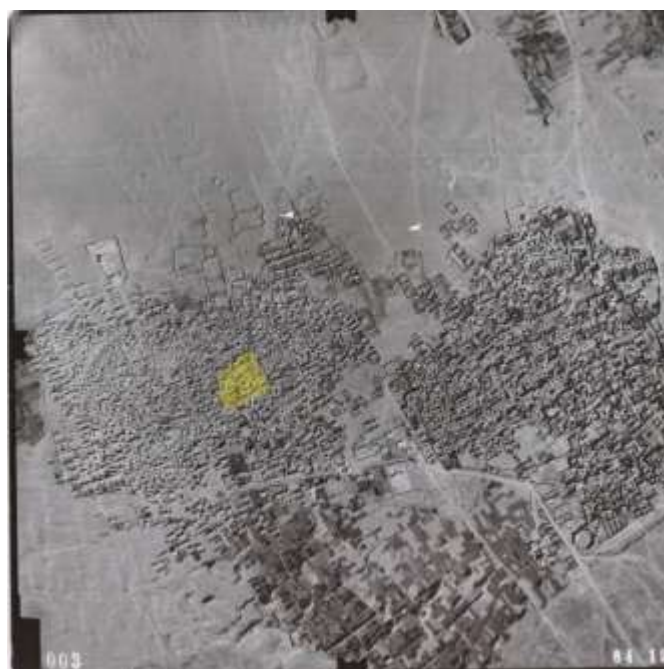
۱. موقعیت و توصیف جغرافیایی محوطه

این محوطه در محله سرکوچه یخچال شهرستان آران‌ویدگل قرار دارد. به‌لحاظ جغرافیایی، شهر آران‌ویدگل بین مدار ۵۱ درجه و ۲۹ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ و ۳۴ درجه و ۱۴ دقیقه عرض شمالی از خط استوا قرار گرفته و ارتفاع آن از سطح دریا ۹۳۰ متر است. این محوطه در مرکز محله تاریخی سرکوچه یخچال و در حد فاصل حسینی (در جانب جنوبی) و مسجد و گذر تاریخی (در شمال) این محله قرار دارد. محله مذکور از محلات تاریخی شهر آران‌ویدگل است که پیش از این، بناهایی تاریخی چون آب‌انبار، دو مسجد و حمام آن شناسایی شده است. با توجه به آنکه قسمت عمده آب قنات شهری به این محله و محله بالادستی (آب‌پخش) وارد می‌شده و از اینجا بین محلات، فضاها و بناهای گوناگون تقسیم می‌شده است، اهمیت بافتی آن نمایان می‌شود.

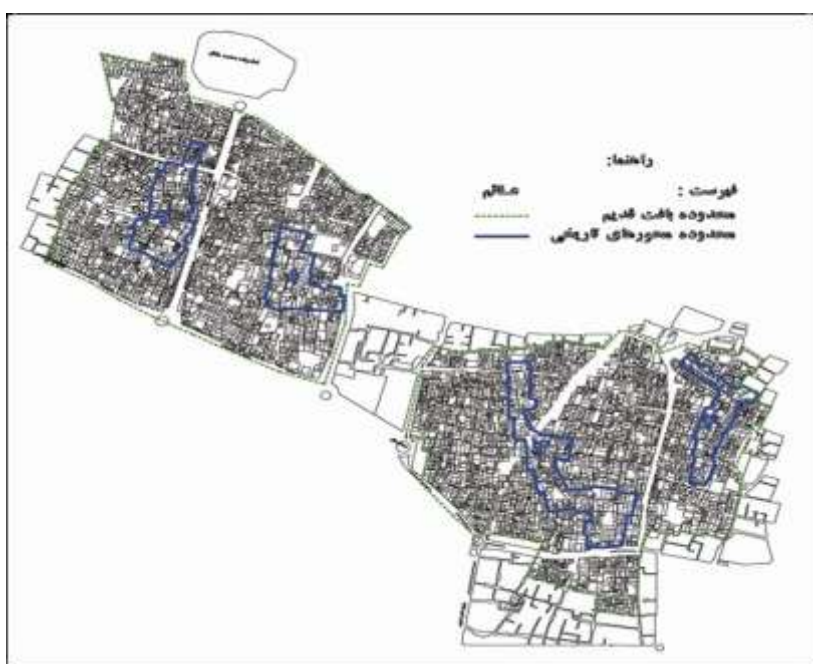
کاوش اضطراری
بنای حوضخانه
سرکوچه یخچال
شهر آران‌ویدگل

•
•
•
•
•
•
•

چهار محور اصلی بافت تاریخی آرانویدگل براساس نقشه هوایی سال ۱۳۴۲

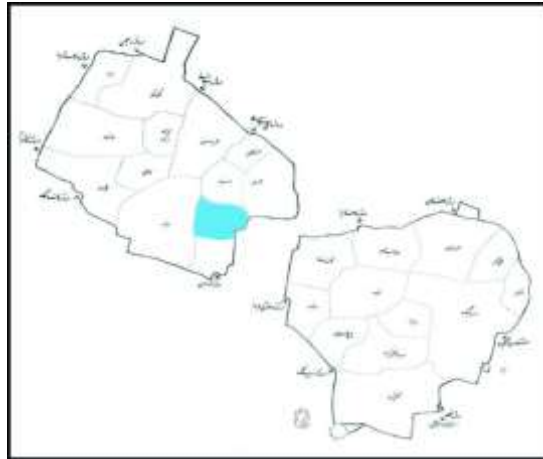

محدوده مورد بررسی در نقشه هوایی سال ۱۳۴۲ شهرستان آرانویدگل

پژوهش نامه کاشان
شماره هشتم (پیاپی ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵

•
•
•
•
•
•
•

محلات ابتدایی بافت قدیم و جانمایی محله سرکوچه یخچال در آن

۲. حوضخانه به عنوان سازه‌ای آبی در بافت تاریخی آران و بیدگل

از لحاظ منطقی آشکار است که در ساختار بافت تاریخی شهری کویری همچون آران و بیدگل، بخش عمده بناهای عام‌المنفعه، بناهایی با کارکرد مرتبط با آب بوده‌اند. آب‌انبارها، حمام‌ها، آسیاب‌ها و یخچال‌ها از مهم‌ترین بناها در بافت تاریخی شهرهای کویری هستند که مستقیماً با آب در ارتباط‌اند. اما بررسی میدانی در طول مدت حفاری در منطقه و مصاحبه‌های انجام‌گرفته با کهنسالان بومی، نکته‌تأمل‌پذیری را برای کاوشگران آشکار ساخت و آن اینکه در بافت تاریخی آران و بیدگل، حوضخانه‌ها اهمیت فراوانی دارند. این بنا عنصری هویت‌بخش برای هر محله به‌شمار می‌آمده؛ به این معنی که هر حوضخانه نشان‌دهنده یک محله بوده است. تمام حوضخانه‌ها در عمق چندمتری ایجاد شده‌اند و در همین محل، آب قنات شهری به خانه‌ها و بناهای اطراف منشعب می‌شده است. درباره کاربرد حوضخانه‌ها باید اشاره کرد که این بنا، بنایی عام‌المنفعه و چند کاربردی بوده است. وضوخانه، رختشوی‌خانه، غسلخانه، استراحتگاه و تفریحگاه از جمله مهم‌ترین کاربردهای اجتماعی حوضخانه‌ها بوده است. افزون بر این، حوضخانه در سیستم آب‌رسانی بافت تاریخی، مرکز انشعاب آب قنات به بناهای مجاور و همچنین محلی برای تنظیم فشار آب قنات، نقش مهمی داشته است. مهم‌ترین بناهای هر محله نیز حول محور حوضخانه شکل می‌گرفته است. همان‌گونه که مسجد، حسینیه و گذر اصلی محله سرکوچه یخچال، دقیقاً در اطراف حوضخانه این محله سامان یافته‌اند. تمام حوضخانه‌های شهر آران و بیدگل در طول نیم‌قرن گذشته یا تخریب شده‌اند یا پر شده‌اند. تنها حوضخانه‌ای که در سال‌های گذشته کشف و بازسازی شد، حوضخانه محله دربند (محله مجاور و شمالی محله سرکوچه یخچال) بوده است. آب قنات آران دشت پس از گذر از حوضخانه سرکوچه یخچال، وارد محله دربند و حوضخانه این محل می‌شود. آب‌انبار، مسجد، حمام و خانه عالم بزرگ

شهر (افتخارالاسلام دربندی) دقیقاً در جوانب حوضخانه دربند ساخته شده‌اند. هرچند از حوضخانه‌های دیگر این شهر اطلاعات دقیقی در دست نیست، طبق گفته اهالی منطقه، چند مورد از آن‌ها قطعاً به صورت کامل تخریب نشده‌اند، بلکه زیر خاک مدفون‌اند که کاوش‌های آینده در این منطقه می‌تواند زوایای پنهان این بناها در ساختار بافت تاریخی شهر آران و بیدگل را آشکار کند. اما مسئله دیگری که در اینجا باید به آن اشاره کرد، آن است که افزون بر حوضخانه‌های عام‌المنفعه و محله‌ای، در بافت تاریخی این شهر با حوضخانه‌های خصوصی داخل برخی از خانه‌های بزرگ نیز روبه‌رو هستیم. این حوضخانه‌ها اغلب در سردابه‌خانه‌ها و گاه همسطح با حیاط خانه‌ها ساخته می‌شدند. دو نمونه از مهم‌ترین نمونه‌های حوضخانه‌های خصوصی یا خانگی، حوضخانه‌های خانه تاریخی مسعودی در محله دربند و خانه تاریخی آقاسلیم (بین محلات سرکوچه یخچال و بازار) است. البته وجود حوضخانه در یک خانه، نشان‌دهنده تمکن مالی صاحب آن خانه بوده و تعداد محدودی از خانه‌های هر محله، حوضخانه دارند. افزون بر این، تعدادی از مساجد نیز حوضخانه داشته‌اند؛ مانند مسجد محله بازار که هم‌اکنون تنها ورودی آب قنات آن باقی مانده است.

حوضخانه سرکوچه یخچال از مهم‌ترین حوضخانه‌های شهر آران و بیدگل است؛ زیرا پنج دانگ از آب قنات اصلی شهر، یعنی قنات آران‌دشت، به آن وارد می‌شده و نیز می‌توان آن را به‌عنوان نخستین حوضخانه داخل بافت محلات آران معرفی کرد. از جهتی دیگر، این بنا اهمیت فراوانی در مطالعات آینده می‌تواند داشته باشد و آن اینکه تاکنون در بافت تاریخی شهر آران و بیدگل، هیچ کاوش باستان‌شناسی‌ای انجام نشده، و بناهای موسوم به حوضخانه در بافت شهرهای کویری، عنصری ناشناخته و نادر به‌شمار می‌آیند که همچنان بررسی و پژوهش قابل‌توجهی درباره آن‌ها انجام نشده است.

حوضخانه محله دربند (محله مجاور محله سرکوچه یخچال)

حوضخانه خانۀ تاریخی مسعودی (محلۀ دربند)

حوضخانه خانۀ تاریخی آقاسلیم (حدفاصل محلۀ سرکوچه یخچال و بازار)

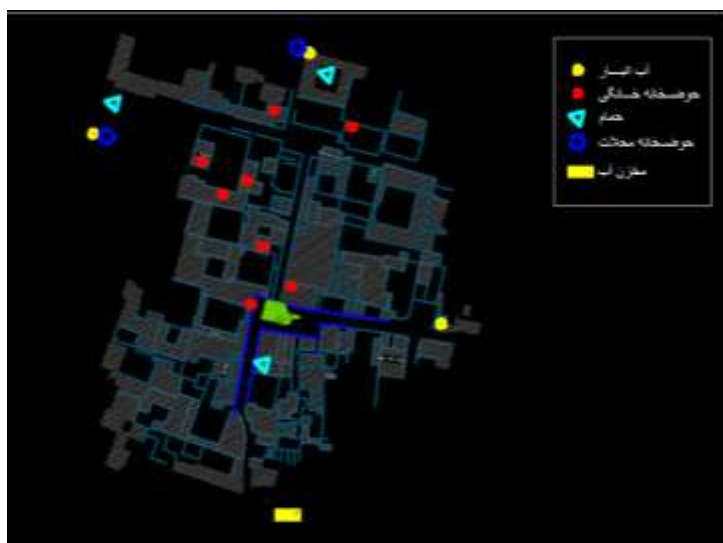

ورودی آب حوضخانه مسجد محلۀ بازار

کاوش اضطراری
بنای حوضخانه
سرکوچه یخچال
شهر آران ویدگل

•
•
•
•
•
•
•

حوضخانه سرکوچه یخچال به نسبت بناهای مرتبط با آب اطراف آن

۳. شرح عملیات میدانی

به دلیل آنکه تمام فضاهای این بنا حدوداً نیم قرن پیش به صورت آگاهانه پر شده، هیچ لایه فرهنگی در بنا وجود ندارد. در این شرایط، با وجود حجم وسیع یافته‌ها، نمی‌توان اطلاعاتی دقیق از آن‌ها استخراج کرد. به همین دلیل، کاوشگران برای تعیین هویت بنا و فضاهای مختلف آن، افزون بر بررسی‌های باستان‌شناسی، از بومیان محلی نیز استفاده کردند. با توجه به آنکه این بنا در بین مردم محلی، حوضخانه نامیده می‌شود، کاوشگران نیز از همین نام برای معرفی بنای مکشوف استفاده کردند. طی کاوش‌های انجام‌شده، کشف حوض مرکزی به ابعاد $3/05$ در $1/3$ متر و مسیر ورودی و خروجی آب، مؤید همین کاربری بودند. براساس اطلاعات گردآوری‌شده تیم کاوش، آب قنات اصلی بافت تاریخی آران، یعنی قنات آران‌دشت، پس از گذر از محله جنوبی سرکوچه یخچال (محله آب‌پخش^۱)، وارد حمام سرکوچه یخچال و پس از آن وارد حوضخانه این محله می‌شده و سپس از این بنا از طریق مجراهای کوچک‌تری به نام «قلیلاب» وارد مسجد و خانه‌های بزرگ‌تر محله می‌شده است. عمق کف اصلی حوضخانه از کف معبر امروزی، $3/10$ متر بوده که با احتساب حوض مرکزی کاوش تا عمق $4/35$ متری ادامه پیدا کرده است. بدین ترتیب به‌نظر می‌رسد برای جریان دائمی آب قنات در حوضخانه، این بنا در عمق تقریباً سه متری ساخته شده است. عملیات کاوش به کشف فضاهای مختلف بنای حوضخانه منجر شد که این فضاها عبارت‌اند

از:

۱. حوضخانه مردانه به طول $6/4$ متر و عرض $3/8$ همراه با یک حوض مرکزی؛

پژوهش‌نامه کاشان
شماره هشتم (پیاپی ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵

۲. دو ورودی حوضخانه مردانه: یکی از کوچه و دیگری از بنای شرقی حوضخانه که هر دو به واسطه راهرویی به عرض ۱/۱۰ متر و طول ۸/۵ متر، به حوضخانه منتهی می‌شوند (در بخش شرقی)؛
۳. بخش زنانه حوضخانه با یک حوض ۱/۵ در ۱/۵ متر و راهرویی مسقف به عرض ۱ متر و طول ۳ متر (در بخش جنوبی)؛
۴. ورودی آب به حوضخانه زنانه با طاق سنگی (در بدنه غربی حوضخانه زنانه)؛
۵. ورودی احتمالی به مسجد زیرزمینی (در بخش شمالی حوضخانه).
- برای بررسی ارتباط فضایی حوضخانه با فضاهای پیرامون، کاوش در سه وجه شمالی، غربی و جنوبی ادامه پیدا کرد که منجر به کشف آثار و فضاهای زیر شد:
۱. ورودی آب قنات آران‌دشت (جنوب غرب حوضخانه)؛
۲. بقایای دیواری خشتی به ابعاد ۳ متر در ۴ متر (غرب حوضخانه)؛
۳. بقایای فضایی با اندود گچی که احتمالاً متعلق به یک سردابه‌خانه است (شمال غرب حوضخانه)؛
۴. پی دیوار شرقی گذر تاریخی محله (شمال حوضخانه).
- بدین ترتیب براساس فضاهای یافت‌شده، آب قنات آران‌دشت از ورودی جنوب غربی وارد می‌شود و پس از مشروب کردن دو حوض زنانه و مردانه، از جانب شمالی آن خارج می‌شود. البته مجرای کوچکی (قلیلاب) از حوضخانه مردانه منشعب می‌شود که به سمت مسجد زیرزمینی این محله روانه می‌شود.

کل بنای حوضخانه سرکوچه یخچال از نمای جنوبی

سازه روی جوی ورودی آب قنات آران دشت راهروی طاق دار و پلکان ورودی حوضخانه زنانه از نمای غربی

حوض مرکزی حوضخانه مردانه

حوضخانه مردانه از نمای غربی

دیوار الحاقی در ورودی احتمالی از حوضخانه به مسجد زیرزمینی

بدنه شرقی حوضخانه مردانه با پای سنگی دیوار

خروجی آب قنات آران دشت از حوضخانه

ورودی دوم حوضخانه

۴. ارتباط فضایی حوضخانه سرکوچه یخچال با بناهای اطراف

در این بخش فضاهای جانبی حوضخانه در چهار جهت اصلی بررسی شده است:

الف. جانب شمالی: مهم‌ترین بنا در ارتباط با حوضخانه سرکوچه یخچال، مسجد زیرزمینی این محله است که در جانب شمالی حوضخانه قرار دارد. به جز قلیلاب مستقیمی که از حوضخانه وارد مسجد می‌شود، بخشی از کارکرد بنای حوضخانه نیز در ارتباط با مسجد هویت می‌یابد. بدین ترتیب که یکی از کاربری‌های این حوضخانه، وضوخانه نیز بوده است. اگر احتمال وجود راه ارتباطی بین حوضخانه و مسجد زیرزمینی را نیز در نظر بگیریم، این دو بنا پیوند ساختاری و کارکردی عمیق‌تری با یکدیگر می‌یابند. در قسمت شمالی حوضخانه، گذر محله نیز قرار دارد که در حال حاضر، عرض آن در جریان مرمت، بیشتر شده است. پی دیوار شرقی این گذر در جریان آزادسازی اطراف حوضخانه در جانب شمالی کشف شد.

بقایای پی گذر تاریخی سرکوچه یخچال
در جانب شمالی بنای حوضخانه

مسجد زیرزمینی و گذر سرکوچه یخچال در
جانب شمالی حوضخانه (تصویر از نمای جنوبی)

ب. جانب غربی: تمام بدنه غربی حوضخانه را خانه‌ای تاریخی در برمی‌گیرد که امروزه به خانه تاریخی لامع معروف است. بخشی از این خانه در جریان گسترش معبر محلی تخریب شده است، اما آثاری از یک دیوار شمالی جنوبی و همچنین بقایای سردابی با اندود گچ در قسمت شمال غربی حوضخانه کشف شده که احتمالاً متعلق به همین خانه تاریخی باشند. نکته مهم در اینجا دریچه‌ای است که در بدنه غربی حوضخانه وجود داشته و در دوره‌ای نامعلوم پر شده است. هیچ‌یک از کهنسالان بومی، باز بودن این دریچه را به یاد نمی‌آورند. احتمالاً این دریچه ارتباطی بین حوضخانه و بنایی در جانب غربی آن بوده است.

بقایای سردابه در قسمت شمال غربی در غرب حوضخانه

دریچه پرشده در جانب غربی حوضخانه (تصویر راست: نمای داخلی؛ تصویر چپ: نمای بیرونی)

بقایای دیوار خشتی، احتمالاً متعلق به خانه تاریخی جانب غربی حوضخانه

بنای حوضخانه از نمای غربی

کاوش اضطراری
بنای حوضخانه
سرکویچه یخچال
شهر آران ویدگل

-
-
-
-
-
-
-

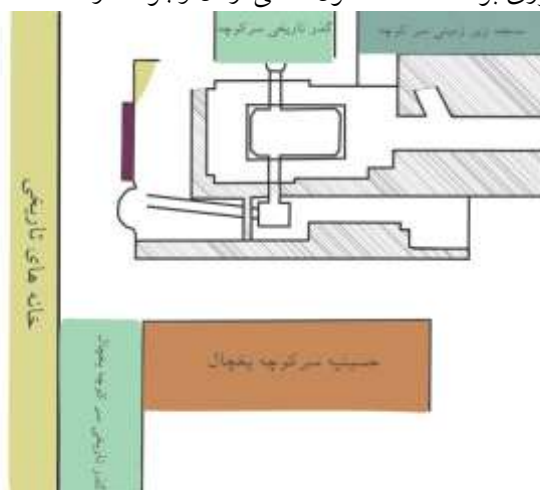

خانه تاریخی لامع در جانب غربی حوضخانه

ضلع غربی حوضخانه از نمای جنوبی

تمام جانب جنوبی حوضخانه را حسینیه سرکوجه یخچال دربرمی گیرد. بنا به گفته اهالی، حدود پنجاه سال پیش، این حسینیه با تخریب بنای پیشین ساخته شده است. بخش زیرزمین حسینیه نیز کارگاه رنگرزی بوده است که اکنون نشانی از آن وجود ندارد.

ارتباط فضایی بنای حوضخانه با بناهای اطراف

۵. یافته‌ها

در بنای حوضخانه سرکوجه یخچال، یافته‌های فراوانی ثبت و ضبط شد که البته به دلیل آنکه خارج از کانتکست اصلی و به صورت انباشت زباله‌ای بوده‌اند، نمی‌توان آن‌ها را مبنای استدلال و استنتاج علمی قرار داد. بخش گسترده‌ای از داده‌های سفالی، کوزه‌ها و تنبوشه‌های مرتبط با آب است. دیگر یافته‌ها عبارت‌اند از: ظروف سنگی (مثل هاون و ظروف آشپزخانه‌ای)، انواع آجر، استخوان حیوانی (مانند گاو، گوسفند، شتر و پرندگان)، انواع چینی و انواع ظروف شیشه‌ای. در بین یافته‌ها پلاستیک به وفور یافت شد؛ حتی در زیرین‌ترین بخش‌ها نیز انواع گوناگون پلاستیک دیده شد که نشان از پرشدگی متأخر تمام بخش‌ها داشت. افزون بر این یافته‌ها، در قسمت بالایی

ورودی آب قنات به حوضخانه، پنج تنبوشه قرار داشت. تنبوشه بالایی به صورت افقی و چهار تنبوشه دیگر به صورت عمودی روی همدیگر سوار شده بودند. کاربری احتمالی این تنبوشه‌ها انتقال آب از کوچه به حوضخانه بوده است. به دلیل سستی خاک اطراف، این تنبوشه‌ها پس از کشف، به سرعت فرو ریختند.

به صورت کلی، درباره یافته‌ها باید گفت به دلیل آنکه خارج از کانتکست و به صورت انباشت زباله‌ای بودند، نمی‌توان تجزیه و تحلیل درستی ارائه کرد. افزون بر این، مشخص نیست کدام بخش از این یافته‌ها متعلق به خود بنا و کدام بخش متعلق به خارج از بنا هستند. با وجود این، گستردگی و گوناگونی یافته‌ها در این کاوش بسیار قابل توجه بود. در این کاوش، ۱۴۰ یافته ویژه ثبت و ضبط شد که در این بخش، از این میان تصاویر، تعدادی از این آثار آمده است.

قسمتی از بانک سفال کاوش حوضخانه سرکوچه یخچال

تصویر کوزه به شماره ثبتی ۱۱۵

تصویر پیه‌سوز سفالی به شماره ثبتی ۱۱۴

کاوش اضطراری
بنای حوضخانه
سرکوچه یخچال
شهر آران ویدگل

•
•
•
•
•
•
•

تصویر کوزه سفالی به شماره ثبتی ۱۱۶ تصویر و طرح بشقاب سفالی به شماره ثبتی ۱۲۰

تصویر و طرح کاسه سفالی به شماره ثبتی ۱۲۲

تصویر و طرح تکه‌ای از یک سنگ قبر به شماره ثبتی ۱۲۶

تصویر یک جفت دمپایی دخترانه به شماره ثبتی ۱۲۸

پژوهش‌نامه کاشان
شماره هشتم (پیاپی ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵

۶. ترانشه‌ها

مسئله تاریخ‌گذاری بنا، یکی از مجهولات اساسی این کاوش بود. بدین منظور کاوشگران با حفر دو ترانشه برای روشن شدن این مسئله تلاش کردند.

۶.۱. ترانشه A

در بخش شمال شرقی حوضخانه مردانه، دیواری الحاقی وجود دارد که به سمت مسجد زیرزمینی (شمال حوضخانه) است. نکته قابل توجه هم سطح بودن تقریبی کف حوضخانه با کف مسجد است و این احتمال وجود دارد که در دوره‌ای، حوضخانه با مسجد ارتباط مستقیم داشته است. پشت دیوار نیز آثار یک طاق شمالی جنوبی به سمت مسجد کشف شد که این گمان را قوی‌تر کرد. با توجه به اینکه هیچ‌یک از کهنسالان بومی، باز بودن این خروجی را به یاد ندارند، احتمالاً این قسمت از قدیمی‌ترین بخش‌های حوضخانه است. افزون بر این، فاصله بین دیوار الحاقی تا دیوار مسجد، پیش از پرشدگی نیم‌قرن پیش، پر شده بوده است. به این ترتیب در این بخش، ترانشه‌ای با ابعاد ۱/۶ در ۲ متر حفر شد. با وجود پیشروی تا عمق ۳/۱ متری، هیچ لایه فرهنگی و یا داده شاخص تاریخ‌گذاری در این ترانشه یافت نشد.

بخش شمالی این ترانشه، دیواره جنوبی مسجد است که مشخص نیست همزمان با دیوار الحاقی شمال شرقی حوضخانه مردانه ساخته شده یا نه. بخش شرقی این ترانشه ناکش^۲ مسجد دیوار جنوبی مسجد زیرزمینی است که کاملاً جانب شرقی را تخریب کرده و بخش جنوبی این ترانشه دیوار الحاقی شمال شرقی حوضخانه است. در عمق یک متری بقایای دیواری در جانب غربی ترانشه کشف شد که تا عمق سه متری ادامه دارد. این ترانشه تا عمق ۳/۱ متری ادامه پیدا کرد و پس از پی هر سه دیوار جنوبی و غربی و شمالی، در عمق سه متری به خاک بکر رسید. یافته‌های این ترانشه به چند قطعه آجر سالم و شکسته و چند قطعه سفال محدود بود و هیچ لایه فرهنگی و یا داده شاخص تاریخ‌گذاری نداشت. تنها در عمق ۲/۵ متری، بقایای یک مجرای آب در گوشه جنوب شرقی این ترانشه کشف شد که با پیگیری جهت آن مشخص بود که این مجرا همان قلیلاب خارج شده از حوض حوضخانه مردانه است. این ترانشه به هیچ‌یک از پرسش‌های کاوشگران پاسخ نداد. فقط کشف دیوار غربی، احتمال وجود راهرویی از حوضخانه به مسجد زیرزمینی را قوی‌تر کرد.

ترانشه A پس از اتمام کاوش

مجرای قلیلاب در گوشه جنوب شرقی ترانشه A

۲.۶. ترانشه B

با توجه به آنکه هیچ‌یک از دیگر بخش‌های بنای حوضخانه سرکوجه یخچال، قابلیت حفر ترانشه را نداشت، تیم کاوش تصمیم به حفر ترانشه‌ای در مسجد زیرزمینی جانب شمالی حوضخانه گرفت. از آنجاکه این مسجد از لحاظ فضایی، نزدیک‌ترین بنا به حوضخانه است و از لحاظ کارکردی نیز یکی از موارد استفاده از حوضخانه به‌عنوان وضوخانه بوده، می‌توان به این نتیجه رسید که این دو بنا دارای پیوند ماهوی هستند و احتمال دارد از نظر تاریخی نیز قابل مقایسه باشند.^۳ بدین منظور دقیقاً زیر محراب مسجد زیرزمینی، پای دیوار جنوبی و در فاصله هشت متری شرق ورودی اصلی آن، ترانشه‌ای به ابعاد ۱ در ۱/۵ متر حفر شد. این ترانشه دارای ۵ لایه عمده بود که در تمام لایه‌ها قطعات سفال و آجر به‌وفور یافت شد. لایه‌ها به‌ترتیب از بالا تا پایین عبارت‌اند از:

۲.۶.۱. لایه اول (Loc.201): از ۰ تا ۶۰ سانتی‌متر

در تمام مساحت این مسجد، در عمق تقریباً نیم‌متری، شبکه‌ای از زهکشی‌ها وجود دارد که در ترانشه B نیز بقایای آن به‌دست آمد. نکته مهم آنکه جداره‌های این مجراها با سنگ و آجرهای جدید و ملات سیمان بود که با برداشتن این لایه، مجرای آجری اصلی آشکار شد. مشخص بود این زهکشی‌ها در دوره‌ای متأخر بازسازی شده است. مجرای زهکشی از بخش غربی شروع می‌شود و تا بخش شرقی ادامه دارد. دقیقاً در مرکز ترانشه، مجرای دیگری به‌سمت شمال ترانشه ادامه می‌یابد. در این لایه، انواع سفال‌های ساده و لعاب‌دار، انواع آجرهای شکسته و سالم، چند قطعه استخوان پستانداران و یک سکه ۲۵۰ ریالی جمهوری اسلامی کشف شد. همچنین یک قطعه گچبری نواری با تزیینات برجسته گیاهی در عمق ده سانتی‌متری این لایه کشف شد که با توجه به نبود هیچ تزیینات گچبری در مسجد، مشخص نیست این یافته متعلق به مسجد بوده یا خیر.

۲.۶.۲. لایه دوم (Loc.202): از ۶۰ تا ۱۰۰ سانتی‌متر

در این لایه، آواری از یک بدنه از دیوار آجر و سیمانی کشف شد. در این لایه، یافته‌های فرهنگی بسیار محدودی وجود داشت؛ به همین دلیل به‌نظر می‌رسد این لایه در دوره‌ای تخلیه شده و انباشتی از دیواری تخریب‌شده در آن ریخته شده است. قطعات سفال، آجرهای سالم و شکسته که اغلب همراه با ملات سیمان بودند، پلاستیک و نایلون از جمله یافته‌های این لایه بودند.

۶.۲.۳. لایه سوم (Loc.203-204): از ۱۰۰ تا ۱۷۰ سانتی‌متر

در این لایه، با انباشتی متراکم اما نامنظم و آواری از خشت‌ها و قطعات گچ روبه‌رو بودیم. خشت‌ها تقریباً همه هم‌اندازه بودند و ابعاد آن‌ها حدوداً $۲۰ \times ۱۰ \times ۵$ سانتی‌متر بود. همچنین در بعضی از قطعات گچی، آثار کارشدگی و تزیینات بسیار ساده خطی وجود داشت. این قطعات با توجه به تزیینات و تراش‌هایشان، احتمالاً به‌عنوان تزیینات ساده گچبری روی دیواری از یک بنا به‌کار می‌رفتند. مهم‌ترین یافته‌های این لایه عبارت بودند از: قطعات سفال و آجر، ۵۵ قطعه گچ و ۷ قطعه خشت (البته به دلیل رطوبت خاک، بخش زیادی از خشت‌ها به‌صورت توده‌ای بودند که امکان تفکیک آن‌ها وجود نداشت).

۶.۲.۴. لایه چهارم (Loc.205): ۱۷۰ تا ۱۹۰ سانتی‌متر

این لایه فاقد مواد فرهنگی بود.

۶.۲.۵. لایه پنجم (Loc.206): ۱۹۰ تا ۲۴۰ سانتی‌متر

این لایه دربرگیرنده مهم‌ترین یافته‌های این ترانشه بود. مهم‌ترین و فراوان‌ترین یافته‌های این لایه و همچنین این ترانشه، انبوهی از آجرهای نازک شش‌ضلعی منتظم بود که البته فرم تعداد زیادی از آن‌ها، نیمی از یک شش‌ضلعی بود. عرض تمام این آثار، دو سانتی‌متر است که آن‌ها را بیشتر می‌توان به بیسکویت کاشی شبیه دانست. افزون بر این، آجرهای دیگری نیز به شکل مربع و مستطیل با همین ضخامت همراه با آثار مذکور بود. پشت این آجرها طوری تراشیده شده که در سطحی پشتی خود جا بگیرد. آجرهای متعدد دیگری با ابعاد تقریبی $۱۸ \times ۹ \times ۳$ نیز از یافته‌های این ترانشه بودند. انواع آجرهای دیگر با ابعاد مختلف نیز از این لایه کشف شد. یک قطعه آجر شکسته با نقوش برجسته هندسی و یک قطعه کاشی با لعاب فیروزه‌ای، از دیگر آثار شاخص این لایه بود. اما مهم‌ترین و شاخص‌ترین یافته این ترانشه که در عمق ۲۳۰ سانتی‌متری این ترانشه کشف شد، یک قطعه کاشی زرین‌فام با نقوش گیاهی بود. به‌نظر می‌رسد این قطعه با توجه به نقش گل مرکزی آن، بخش مرکزی یک کاشی بزرگ‌تر بوده است. این نمونه زرین‌فام به نمونه‌های سده پنجم تا هشتم هجری شباهتی ندارد، بلکه بیشتر مشابه نمونه زرین‌فام‌های دوران صفوی و قاجار است.

این ترانشه تا عمق ۲۷۰ سانتی‌متری ادامه پیدا کرد که پس از ۳۰ سانتی‌متر خاک بکر و رسیدن به خاکی غیرقابل برداشت، کاوش پایان گرفت. همان‌گونه که اشاره شد، در این ترانشه تنها لایه‌ای که یافته‌هایی شاخص داشت، لایه پنجم بود که انواع آجرها و کاشی‌ها که با توجه به الگوی ساخت یکسان تعداد زیادی از آن‌ها، به‌نظر می‌رسد متعلق به یک ساختار معماری بوده‌اند. این فرض نیز محتمل است که این آثار بخشی از ساختار و تزیینات پیشین مسجد زیرزمینی بوده‌اند.

با این توصیفات، با وجود اهمیت بخش زیادی از داده‌ها در این ترانشه، تنها داده شاخص تاریخ‌گذاری، همان کاشی زرین‌فام است که این یافته نیز بازه زمانی طولانی مدتی را دربرمی‌گیرد.

نمایی از تراشۀ B زیر محراب مسجد زیرزمینی سرکوچه یخچال

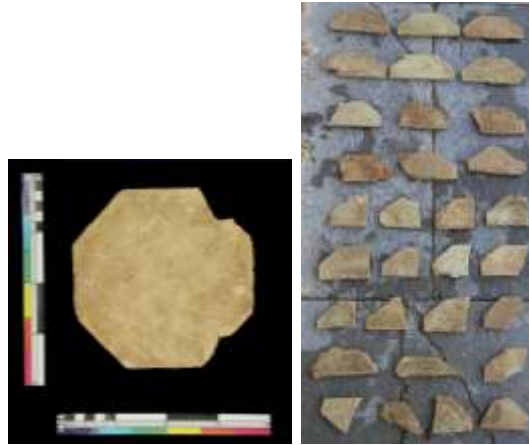

تصویر و طرح یک قطعا، لایه اول تراشۀ B

قطعات مختلف از تزیینات گچبری و خشت کشف شده در لایه سوم

پژوهش نامه کاشان
شماره هشتم (پیاپی ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵

مجموعه آجرهای با فرم شش ضلعی، لایه پنجم ترانشه B

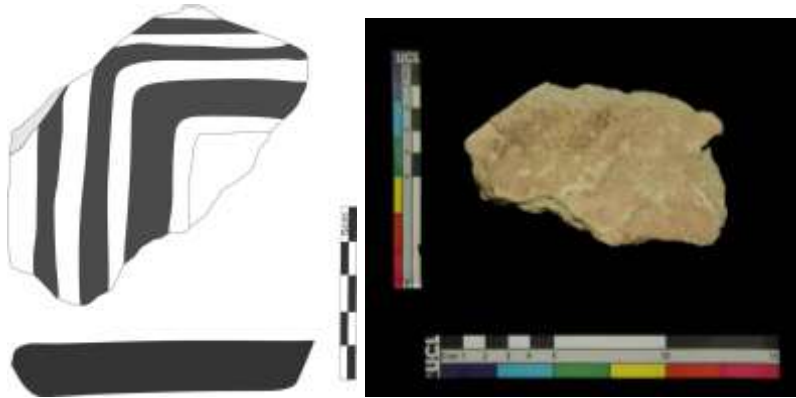

مجموعه آجرهای مربع شکل، لایه پنجم ترانشه B

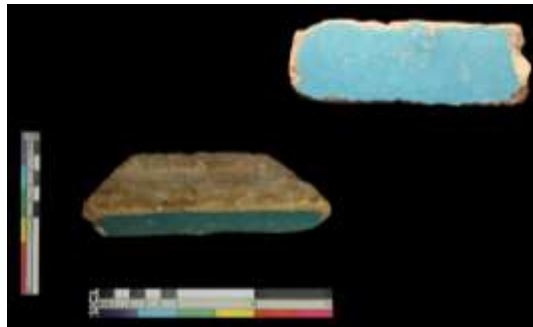

مجموعه آجرهای مستطیل شکل، لایه پنجم ترانشه B

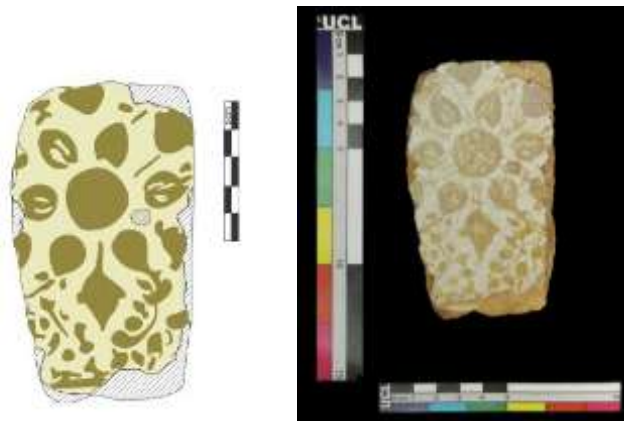
کاوش اضطراری
بنای حوضخانه
سرکچه یخچال
شهر آران ویدگل

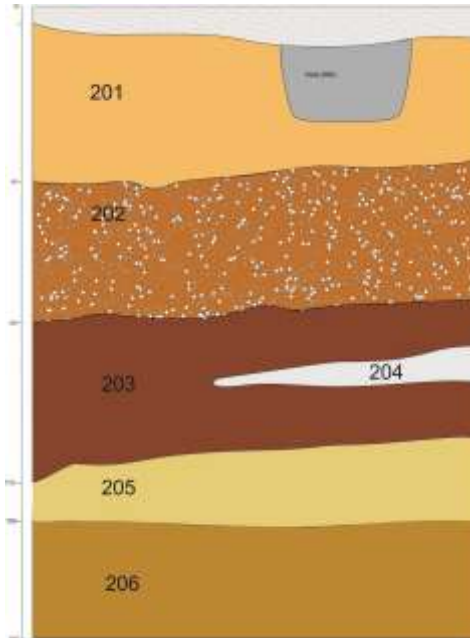
تصویر و طرح یک آجر با نقوش برجسته هندسی در لایه پنجم ترانشه B

کاشی با لعاب فیروزه‌ای، لایه پنجم ترانشه B

تصویر و طرح کاشی زرین‌فام، لایه پنجم ترانشه B

طراحی بخش غربی ترانشه B

۷. کاربری بنا

با توجه به آنکه حوضخانه سرکوچه یخچال، حدود پنجاه سال پیش رها شده و پس از مدتی پر می‌شود، همچنان افراد زیادی از اهالی محله، این بنا و استفاده از آن را به یاد می‌آورند. بنابراین، تیم کاوش به مصاحبه با تعداد زیادی از اهالی محله سرکوچه یخچال پرداخت که اطلاعات چشمگیری از این مصاحبه‌ها به دست آمد. از مهم‌ترین نتایج این مصاحبه‌ها اطلاعات به دست آمده درباره کاربری این بناست. بر این اساس، بنای حوضخانه محله سرکوچه یخچال، کاربری‌های متعددی چون رختشوی‌خانه، وضوخانه و غسلخانه داشته است. همچنین این بنا محلی برای گذران وقت و به نوعی استراحتگاه و مکان تفریح اهالی این محله بوده است. بنا بر مصاحبه‌های انجام شده، در طول روز به صورت مداوم، افراد مختلف از اهالی محل در حوضخانه حضور و رفت‌وآمد داشته‌اند.

۸. اهمیت اجتماعی و فرهنگی بنا

حوضخانه سرکوچه یخچال یک بنای عام‌المنفعه است که در متن زندگی اجتماعی مردم این محله قرار داشته و مردم برای رفع نیازهای روزمره خود در تمام ایام در این بنا رفت‌وآمد داشته‌اند. این بنا در میدان مرکزی محله سرکوچه یخچال و در مسیر گذر تاریخی آن قرار گرفته است. مسجد زیرزمینی، حسینیه، گذر، حمام، آب‌انبار و خانه‌های تاریخی این محله، در اطراف این بنا قرار دارند. پنج دانگ از آب قنات آران دشت پس از گذر از محله آب‌پخش وارد این بنا

می‌شده و سپس به سمت ده‌ها سازه آبی و بنای دیگر منشعب می‌شده است. همچنین بسیاری از آداب و رسوم محلی، بازی‌ها و حتی واژه‌های محلی این دیار مستقیماً به این بنا مرتبط است. نکته مهم در ساختار اجتماعی حاکم در این بافت تاریخی آن است که انشعاب آب از این حوضخانه به خانه‌های اطراف، ارتباط عمیقی با جایگاه اجتماعی و تمکن مالی طبقات فرادست و فرودست داشته است. تقسیم، سهمیه‌بندی و حتی مسیر حرکت آب در بافت یک شهر یا قریه کویری، عواملی تعیین‌کننده در بافت اجتماعی آن هستند. قطعاً بنایی که مرکز انشعاب مهم‌ترین عامل بقا و حیات یک جامعه کوچک بسیار آسیب‌پذیر است، اهمیت اجتماعی بسیاری در آن جامعه داشته است. از آنجاکه این بنا مرکز تجمع روزانه اهالی یک محله از بافت شهری بوده، بررسی‌های مردم‌شناسی بیشتر در این زمینه می‌تواند اطلاعات گرانبهایی در خصوص شرایط فرهنگی و اجتماعی مردمان گذشته آران و بیدگل ارائه کند.

نتیجه‌گیری

حوضخانه سرکوچه یخچال در این محله، موقعیت مکانی محوری داشته و بافت تاریخی این محله، حول محور این بنا شکل گرفته است. مسجد زیرزمینی، حسینیه، گذر، حمام، آب‌انبار و خانه‌های تاریخی این محله، دورتادور این بنا قرار گرفته‌اند. افزون بر این، حوضخانه مرکز انشعاب آب قنات آران‌دشت به محلات دیگر و همچنین بناها و خانه‌های اطراف بوده است. درباره کاربری بنا باید اشاره کرد که این بنا رختشوی‌خانه، وضوخانه، استراحتگاه، مکان تفریح اهالی و حتی غسالخانه بوده که تمام این کاربری‌ها وابسته به آب است. به‌صورت کلی، بنای موسوم به حوضخانه سرکوچه یخچال یک بنای چندکاربردی و عام‌المنفعه است که منشأ هویتی آن قنات آران‌دشت است؛ بدین ترتیب این بنا را باید به مفهوم عام، یک «سازه آبی» نامید. درخصوص تاریخ‌گذاری این بنا، تنها به یادآوری آن تا حدود صد سال پیش در ذهن کهنسالان بومی می‌توان اشاره کرد. هرچند احتمال دارد ساخت بنا تا دوره‌های متقدم‌تر پیش رود، کاوشگران براساس یافته‌های موجود، در این باره سکوت می‌کنند. بر این اساس، برای تاریخ‌گذاری این بنا نمی‌توان به یافته‌های این کاوش بسنده کرد. بررسی منابع مکتوب، به‌ویژه تاریخ‌های محلی و وقف‌نامه‌های موجود و در صورت لزوم، انجام مطالعات آزمایشگاهی در این زمینه ضرورت دارد.

به‌طور کلی، حوضخانه سرکوچه یخچال را در بافت اجتماعی آران و بیدگل، باید به‌عنوان بنایی چندکاربردی، عام‌المنفعه و به‌منظور گردهمایی‌های روزانه شناخت و در سیستم شهری به‌عنوان بنایی مرکزی در بافت تاریخی محله و مرکز انشعاب و تنظیم فشار آب قنات اصلی (به‌عنوان مهم‌ترین عامل سامان‌دهنده یک بافت کویری) معرفی کرد؛ از این دو منظر می‌توان این حوضخانه را بنایی بسیار شاخص و قابل‌توجه در بافت تاریخی و اجتماعی شهر آران و بیدگل

دانست.

حوضخانه سرکوچه یخچال افزون بر ارزش‌های مطالعاتی باستان‌شناسانه، از لحاظ مردم‌شناسی و فرهنگی نیز می‌تواند بسیار حائز اهمیت باشد. اگر مطالعات و بررسی‌های آینده به بررسی این بنا در کل سیستم آبرسانی بافت تاریخی آران‌ویدگل و به‌ویژه در ارتباط با حوضخانه‌های محله‌ای و خانگی متعدد دیگر در این شهر معطوف شود، اطلاعات ارزشمند تاریخی، فرهنگی و اجتماعی بسیاری در اختیار پژوهشگران می‌گذارد. افزون بر این، باید اذعان کنیم در بافت تاریخی شهر آران‌ویدگل، حوضخانه‌ها (چه عام‌المنفعه و چه خصوصی) عنصری بسیار مهم و قابل توجه‌اند که در اینجا نمی‌توان با جزئیات دقیق‌تر به آن ورود کرد. ثبت و ضبط و بررسی منسجم و روشمند آن‌ها نیازمند انجام یک پروژه مطالعاتی گسترده است که نگارندگان امیدوارند در سال‌های آینده، این مهم صورت پذیرد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. وجه تسمیه این محله نیز به دلیل آن است که آب اصلی محله‌های آران، پس از گذر از این محله در تمام محله‌ها پخش می‌شده است.
۲. مجرای برای رفع رطوبت از دیوار که هوا در آن جریان می‌یابد.
۲. تاکنون هیچ پژوهشی درباره این مسجد انجام نشده و با وجود اهمیت تاریخی، حتی تاکنون به ثبت ملی نیز نرسیده است.